

Δημήτρης Κωτσάκης 12-12-2012

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Μαρξ και Μαρξισμός

Ο Μαρξ είναι ένας από τους ιστορικά σημαντικότερους στοχαστές της κοινωνικής ελευθερίας. Δεν μπορούμε να μιλάμε για **κοινωνική ελευθερία** σήμερα αγνοώντας την κοινωνική θεωρία του Μαρξ —τη **θεωρία της πράξης που οδηγεί στη χειραφέτηση από τις σχέσεις αλλοτρίωσης και εκμετάλλευσης**.

Από την άλλη πλευρά, σε διάσταση με τη **θεωρία της κοινωνικής ελευθερίας του Μαρξ**, ο **Μαρξισμός** συνδέθηκε με τη Λασσαλικής αρχής **ιδεολογία του κρατικού σοσιαλισμού** ο οποίος, ως «υπαρκτός σοσιαλισμός» όπως αυτοχαρακτηρίστηκε ολοκληρώνοντας την ιστορική του πορεία, μετεξελίχθηκε σε **κρατικό καπιταλισμό**. Η αναγνώριση του Μαρξ και η συμφωνία με τη σκέψη του δεν συνεπάγεται την αποδοχή του Μαρξισμού.

Η σκέψη του Μαρξ σήμερα

Κρίσιμη εποχή για τη σκέψη του Μαρξ ήταν ο μεσοπόλεμος. Η προσπάθεια ερμηνείας του ναζιστικού φαινομένου στη Γερμανία απεκάλυψε ένα κενό στην κοινωνική θεωρία του Μαρξ: το ψυχολογικό κενό, το οποίο είχε πάρει πλέον τη μορφή της θεωρητικής διάσπασης του ψυχικού-κοινωνικού συνεχούς και της συγκρότησης της μαρξιστικής κοινωνικής θεωρίας ως κοινωνιολογικής θεωρίας διακεκριμένης από τις παράλληλα αναπτυσσόμενες ψυχολογικές θεωρίες. Το ναζιστικό φαινόμενο είναι στο βάθος του ακατανόητο από μια αμιγώς κοινωνική θεωρία. Τη θεωρητική ένωση ψυχικού-κοινωνικού επεδίωξε η **Σχολή της Φρανκφούρτης** με τη συγκατοίκηση Μαρξ-Φρόιντ σε δύο γενιές: την πρώτη γενιά, των **Χορκχάιμερ, Αντόρνο, Μαρκούζε, Φρομ**, που θεμελίωσε τη σύνδεση, και τη δεύτερη γενιά, με κύριο εκπρόσωπο τον **Χάμπερμας**, που την ανέπτυξε στην κατεύθυνση της ανθρώπινης επικοινωνίας.

Η πραξιακή προσέγγιση

Θεωρώντας τη σύνθεση ψυχολογικής-κοινωνιολογικής θεωρίας αναγκαία, αλλά τη συγκατοίκηση Μαρξ-Φρόιντ ασύμβατη ως προς τις αρχές των δύο θεωριών, και με αφετηρία την επικοινωνιακή προσέγγιση του Χάμπερμας, κινήθηκα στη δεκαετία του 1980 προς τη σύνδεση της σκέψης του Μαρξ με τη **θεωρία της επικοινωνίας** που ανέπτυξε η **Σχολή του Πάλο Άλτο** —τη θεωρία του **Μπέιτσον** κυρίως. Η κατεύθυνση αυτή, της σύνδεσης της κοινωνικής θεωρίας του Μαρξ με την επικοινωνιακή θεωρία του Πάλο Άλτο, με οδήγησε προς μια προσέγγιση διττά κριτική: αφενός, προς την ψυχοδυναμική θεώρηση του κοινωνικού συστήματος στο πνεύμα της πρώτης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης· αφετέρου, προς την αναγωγή του κοινωνικού συστήματος στο σύστημα επικοινωνίας που αναπτυσσόταν την εποχή εκείνη από τη **συστημική σκέψη** ως συνέχεια του Πάλο Άλτο, με σημαντικούς εκπροσώπους τον **Βατσλάβικ** από την ψυχολογική πλευρά και τον **Λούμαν** από την κοινωνιολογική.

Σκοπός της διττής κριτικής ήταν η **διαλεκτική σύνθεση του ψυχικού συστήματος με το κοινωνικό σύστημα μέσω της ανθρώπινης επικοινωνίας**. Στη σύνθεση αυτή αναφέρομαι ως **ψυχικό-κοινωνικό συνεχές**. Τονίζοντας τη Μαρξική αρχή της προσέγγισης, αναφέρομαι σε αυτήν ως **πραξιακή προσέγγιση**. Για την ανάπτυξή της, έπρεπε να συνδεθεί η θεωρία της επικοινωνίας του **Μπέιτσον** με τη **διαλογική θεώρηση** του **Μπαχτίν** και να θεμελιωθεί η σύνδεση αυτή στη θέση του **Βιγκότσκι** για την κοινωνική αρχή της ανθρώπινης νοημοσύνης.

ΘΕΜΑΤΑ

1

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΧΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

1.1 Η έννοια της ελευθερίας

Η διαφορά της σκέψης του Μαρξ από τον Μαρξισμό είναι στην αρχή της η διαφορά ανάμεσα στις δύο κύριες στη δυτική φιλοσοφική παράδοση έννοιες της ελευθερίας: την **Επικούρεια έννοια** της *αναίρεσης της αναγκαιότητας* —την έννοια που μελέτησε ο Μαρξ στη διδακτορική του διατριβή· και τη **Στωική έννοια** της *συνείδησης της αναγκαιότητας* —την έννοια που κυριάρχησε στον Μαρξισμό.

Παραφράζοντας τη ρήση του Κικέρωνα μπορούμε να πούμε ότι, για τον Μαρξισμό —όχι τον Μαρξ— *«εκείνον που θέλει η ιστορία τον οδηγεί, εκείνον που δεν θέλει τον σέρνει»*. Ενώ για τον Μαρξ, για τον οποίο κομμουνισμός είναι η κίνηση προς την ελευθερία του προσώπου, η ιστορία δεν σέρνει κανέναν. Μπορεί μόνο να δώσει χρήσιμες γνώσεις για το τι πρέπει και τι δεν πρέπει να κάνει κάποιος. Και τις δίνει τόσο σε εκείνον που θέλει όσο και σε εκείνον που δεν θέλει τον κομμουνισμό. Και ο καθένας κρατάει εκείνες τις γνώσεις που του χρειάζονται.

1.2 Πολιτικά κινήματα

Ο Μαρξισμός —όχι η σκέψη του Μαρξ— ήταν κυρίαρχη ιδεολογία στον χώρο του κοινωνικού κινήματος στην ιστορική περίοδο των τριών Διεθνών, από τα μέσα του 19^{ου} ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Την περίοδο αυτή αναπτύχθηκαν τρία ανταγωνιστικά πολιτικά κινήματα με σκοπό την κοινωνική ελευθερία, που είχαν το κράτος στο επίκεντρο. Από τη μία πλευρά, ήταν το **Μπακουνικό** κίνημα στην **αναρχική κατεύθυνση**, που είχε ως έναν και μοναδικό σκοπό τον βίαιο εκμηδενισμό του κράτους, ο οποίος θα απελευθέρωνε την εγγενή στην ανθρώπινη φύση δύναμη της κοινωνικής ελευθερίας και θα συγκροτούσε άμεσα μια χωρίς κράτος κοινωνική ζωή. Από την άλλη ήταν το **Μαρξιστικό** κίνημα σε δύο **κατευθύνσεις**: τη **σοσιαλδημοκρατική** κατεύθυνση των κρατικών μεταρρυθμίσεων με σκοπό την κοινωνική δικαιοσύνη σε ένα πνεύμα κοινωνικής ελευθερίας· και την **κομμουνιστική** κατεύθυνση της επαναστατικής κατάληψης της κρατικής εξουσίας που θα οδηγούσε το κράτος στον «μαρασμό» του και στη, μέσω αυτού, ανάδυση της κοινωνικής ελευθερίας.

Μια παρατήρηση έχει ιδιαίτερη σημασία εδώ. Τα δύο άκρα της παραπάνω τριάδας, Μπακουνικό αναρχικό και το Μαρξιστικό κομμουνιστικό, έχουν ως ιδεολογικό θεμέλιο τη νομοτελική πορεία προς την κοινωνική ελευθερία. Η διαφορά ανάμεσά τους βρίσκεται στον χαρακτήρα της νομοτέλειας. Η εγγεγραμμένη στη ανθρώπινη φύση νομοτέλεια θεμελιώνει τον Μπακουνικό αναρχισμό. Η εγγεγραμμένη στην ανθρώπινη ιστορία νομοτέλεια θεμελιώνει τον Μαρξιστικό κομμουνισμό.

Αυτό που πρέπει να τονιστεί εδώ είναι η αντίθεση της σκέψης του Μαρξ και στις δύο εκδοχές του νομοτελικού τέλους του κράτους. Σύμφωνα με τη σκέψη του Μαρξ, κατά την πραξιακή της προσέγγιση όπως παρουσιάζεται εδώ, η *κοινωνική ελευθερία* δεν είναι *φυσική ή ιστορική αναγκαιότητα*, είναι μια *πραξιακά επιδιωκόμενη φυσική-ιστορική δυνατότητα*.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΣ ΧΩΡΟΣ

2.1 Μορφές της κοινωνικής ελευθερίας: η δυναμική της πολιτικής αντίθεσης

Η αρνητική ιστορική πείρα του κρατικού δρόμου των τριών πολιτικών κινήματων που είδαμε παραπάνω, και ιδιαίτερα η από την Μαρξιστική πλευρά αρνητική πείρα της ολοκλήρωσης του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» σε κρατικό καπιταλισμό, οδήγησε το κοινωνικό κίνημα σε έναν άλλο δρόμο: την ανάπτυξη της κοινωνικής ελευθερίας στον εκτός πολιτείας κοινωνικό χώρο: τον **κοινό χώρο** ιδιωτών-πολιτών που οριοθετείται από τον προσωπικό χώρο στο ιδιωτικό μέρος του κοινωνικού χώρου και από τον πολιτειακό χώρο στο πολιτικό του μέρος, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Το κοινωνικό κίνημα δεν ήταν, βέβαια, μόνο του στον δρόμο αυτό. Στη δεκαετία του 1970, τη δεκαετία της επόμενης μετά τη δεκαετία του 1930 παγκόσμιας κρίσης, η **κοινωνική ελευθερία**, αναπτύχθηκε στο περιβάλλον του καταρρέοντος κρατικού καπιταλισμού, σε δύο κοινωνικά αντίθετες και πολιτικά αντίπαλες κατευθύνσεις οι οποίες όρισαν τη δυναμική της πολιτικής αντίθεσης στον σύγχρονο κοινωνικό χώρο με επίκεντρο τον κοινό χώρο: κυρίαρχη κατεύθυνση ήταν η **ελευθερία της αγοράς**· αντίθετη προς αυτήν ήταν η **ελευθερία του προσώπου**. Ας δούμε τη δυναμική αυτή συνοπτικά.

Από τη συντηρητική πλευρά, την πλευρά της συστημικής μορφόστασης, η κρίση της δεκαετίας του 1970, κατέστησε αναγκαία την επιστροφή στις ιστορικές αρχές του κεφάλαιου. Το αίτημα της κοινωνικής ελευθερίας με τη μορφή της **ελευθερίας της αγοράς** είχε ως στόχο την **ανατροπή του κρατικού καπιταλισμού**: την αποκατάσταση της κυριαρχίας της ιδιωτικής κοινωνίας στην ενότητα ιδιωτική-πολιτική κοινωνία που συγκροτεί το σύγχρονο κράτος.

Από την άλλη πλευρά, την πλευρά της συστημικής μορφογένεσης, και σε συνάρτηση με την προηγούμενη επιστροφή, ήταν αναγκαία η επιστροφή στις ιστορικές αρχές του εργατικού κινήματος. Το αίτημα της κοινωνικής ελευθερίας με τη μορφή της **ελευθερίας του προσώπου** έχει ως στόχο την **ανατροπή των σχέσεων αλλοτρίωσης και εκμετάλλευσης**: την υπέρβαση της κρατικής διαίρεσης του κοινωνικού χώρου σε ιδιωτικό και πολιτικό, τον ιστορικό μετασχηματισμό του **κοινού χώρου** σε ενιαίο κοινωνικό χώρο.

Η δυναμική της πολιτικής αντίθεσης στη σύγχρονη κοινωνία είναι η δυναμική της αντιπαλότητας των δύο παραπάνω ανατροπών: της ανατροπής του κρατικού καπιταλισμού προς διατήρηση των σχέσεων αλλοτρίωσης και εκμετάλλευσης και της ανατροπής των σχέσεων αυτών.

Η βασική αρχή της αντίθεσης ανάμεσα στις δύο μορφές της κοινωνικής ελευθερίας είναι η αντίθεση ανάμεσα στην ατομική ελευθερία και την ελευθερία του προσώπου. Η **ατομική ελευθερία**, ως ελευθερία της **ατομικής ιδιοκτησίας**, θεμελιώνεται στην **ελεύθερη αγορά**. Η **ελευθερία του προσώπου**, ως ελευθερία της **προσωπικής πράξης**, θεμελιώνεται στη **δημιουργική συλλογικότητα**.

Ο Μαρξ είναι πάλι εδώ —η σκέψη του Μαρξ. Και συγκεκριμένα, η σκέψη για την οποία, με τα λόγια του ίδιου του Μαρξ, «ο κομμουνισμός δεν είναι για εμάς μια κατάσταση που πρέπει να εγκατασταθεί, ένα ιδανικό προς το οποίο θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα», αλλά «μια πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση» οι συνθήκες της οποίας «είναι αποτέλεσμα των σημερινών προϋποθέσεων».

Τίθενται έτσι τα ακόλουθα δύο κεντρικά ερωτήματα:

- Ποιος είναι ο κοινός χώρος, στον οποίο συντελείται η εκτός πολιτείας ανάπτυξη της κοινωνικής ελευθερίας στις δύο αντιθετικές της μορφές;
- Και ποιά είναι η δομή της κρατικής συγκρότησης του κοινωνικού χώρου, στη διατήρηση ή την υπέρβαση της οποίας στρέφονται οι δύο μορφές της κοινωνικής ελευθερίας;

Αρχίζουμε με το ερώτημα του κράτους.

2.2 Σχέσεις εξουσίας: ιδιωτικός και προσωπικός χώρος

Το κράτος έχει εδώ τη Γκραμισιανή έννοια της ενότητας της *ιδιωτικής και πολιτικής κοινωνίας*. **Ιδιωτική κοινωνία**, το θεμέλιο του αστικού κράτους, είναι η κοινωνία που συγκροτείται με την άσκηση της ιδιωτικής εξουσίας στις οικογένειες, τις επιχειρήσεις και τις κάθε μορφής ενώσεις φυσικών και νομικών προσώπων. **Πολιτική κοινωνία** είναι το συμπλήρωμα της ιδιωτικής κοινωνίας στη συγκρότηση του κράτους. Η πολιτική κοινωνία είναι διττή: αποτελείται από **την πολιτεία**, η οποία ασκεί τη νομοθετική, την εκτελεστική και τη δικαστική εξουσία του κράτους στους υπηκόους του· και από **τους πολίτες** οι οποίοι ασκούν εκλογική και ανατρεπτική εξουσία στην πολιτεία τους. Αρχίζουμε, λοιπόν, με την ως προς την εξουσία διάκριση του κοινωνικού χώρου σε ιδιωτικό και πολιτικό, τη δομική διάκριση της συγκρότησης του κοινωνικού χώρου σε κράτος.

2.3 Σχέσεις επικοινωνίας: προσωπικός και δημόσιος χώρος

Η ως προς την εξουσία διάκριση του κοινωνικού χώρου σε *ιδιωτικό και πολιτικό*, δεν είναι ούτε η μόνη, ούτε και η ανθρωπολογικά κύρια κοινωνική διάκριση. Προγενέστερη και διαρκέστερη του κράτους, αν εξετάσουμε θεωρητικά τη δεδομένη ιστορική αρχή και το επιδιωκόμενο ιστορικό τέλος του κράτους, είναι η *ως προς την επικοινωνία* διάκριση του κοινωνικού χώρου σε *προσωπικό και δημόσιο*, η διάκριση που ορίζει τον κοινωνικό χώρο εν γένει: προκρατικό, κρατικό και μετακρατικό. Και τώρα φαίνεται η σημασία που έχει η θεωρία της επικοινωνίας για την οποία έγινε λόγος στην αρχή μιλώντας για την θεωρητική προσέγγιση της κοινωνικής ελευθερίας.

Κατά τη θεμελιώδη επικοινωνιακή του διάκριση, λοιπόν, ο κοινωνικός χώρος, σε κάθε κοινωνία, χωρίζεται σε προσωπικό χώρο και δημόσιο χώρο. **Προσωπικός χώρος** είναι ο χώρος της προσωπικής ζωής εν γένει, αρχίζοντας με τη ζωή στο σπίτι —είναι ο χώρος στον οποίο το κοινωνικό υποκείμενο αναπαράγεται ως ελεύθερο πρόσωπο. **Δημόσιος χώρος** είναι η ενότητα του χώρου παραγωγής της κοινωνικής ζωής και του χώρου αναπαραγωγής του κοινωνικού συστήματος εντός του οποίου παράγεται η κοινωνική ζωή. Στη σύγχρονη κοινωνία ο δημόσιος χώρος παραγωγής της κοινωνικής ζωής συγκροτείται ως **οικονομικός** χώρος. Συμπληρωματικά, ο δημόσιος χώρος αναπαραγωγής του κοινωνικού συστήματος συγκροτείται ως **ιδεολογικός-πολιτικός** χώρος, όπου **ιδεολογικός χώρος** είναι ο δημόσιος χώρος της *ιδεολογικής αναπαραγωγής των κοινωνικών υποκειμένων* και **πολιτικός χώρος** είναι ο δημόσιος χώρος της *πολιτικής αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων*.

2.4. Το τετραμερές του κοινωνικού χώρου

Συνδέοντας τις δύο διακρίσεις του κοινωνικού χώρου, βλέπουμε ότι η διαφορά ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο δεν συνιστά διάκριση. Οι δύο διακρίσεις, η ως προς την κρατική εξουσία διάκριση του πολιτικού χώρου από τον ιδιωτικό χώρο και η ως προς την ανθρώπινη επικοινωνία διάκριση του δημόσιου χώρου από το προσωπικό χώρο, επικαλύπτονται σε έναν ιδιωτικό ως προς την εξουσία και δημόσιο ως προς την επικοινωνία κοινωνικό χώρο, τον **συλλογικό χώρο**, όπως θα τον πούμε εδώ.

Ο συλλογικός χώρος περιέχει χώρους εργασίας, χώρους αναψυχής και χώρους συναντήσεων κάθε μορφής. Η κατά την κοινή συνήθεια κατανόηση της διαφοράς ιδιωτικό / δημόσιο ως διάκριση είναι προϊόν σύγχυσης των δύο διακρίσεων: της εξουσιαστικής διάκρισης ιδιωτικό / πολιτικό και της επικοινωνιακής διάκρισης προσωπικό / δημόσιο. Η σύγχυση αυτή οδηγεί, ανάλογα με την περίπτωση, σε ταύτιση του ιδιωτικού με το προσωπικό ή του πολιτικού με το δημόσιο. Καθώς οι ταυτίσεις αυτές είναι ιδεολογικά χρήσιμες σε κατευθύνσεις ενάντιες προς την κατεύθυνση της κοινωνικής ελευθερίας ως ελευθερίας του προσώπου, πρέπει εδώ να τονιστεί ότι είναι προϊόν σύγχυσης.

Η ύπαρξη των δύο χωρικών διακρίσεων, της επικοινωνιακής και της εξουσιαστικής, ορίζει **το τετραμερές του κοινωνικού χώρου:**

προσωπικός χώρος, συλλογικός χώρος, χώρος των πολιτών, πολιτειακός χώρος
Στο τετραμερές αυτό οι δύο διακρίσεις συνδέονται ως εξής. Η ανθρώπινη επικοινωνία διαιρεί τον κοινωνικό χώρο σε προσωπικό χώρο και δημόσιο χώρο, συλλογικό ή πολιτικό. Ενώ η κρατική εξουσία διαιρεί τον κοινωνικό χώρο σε ιδιωτικό χώρο, προσωπικό ή συλλογικό και σε πολιτικό χώρο, των πολιτών ή πολιτειακό.

2.5 Ο κοινός χώρος.

Γεννιέται με αυτόν τον τρόπο, στο μέσο του τετραμερούς του χώρου η *ενότητα συλλογικού χώρου και χώρου των πολιτών*. Ο όρος **κοινός χώρος** αναφέρεται στην ενότητα αυτή. Κοινός χώρος είναι ο **δημόσιος χώρος** που ως **συλλογικός χώρος** είναι **ιδιωτικός δημόσιος** χώρος, ενώ ως **χώρος των πολιτών** είναι **πολιτικός δημόσιος** χώρος.

Αυτή λοιπόν είναι η απάντηση στο πρώτο από τα δύο ερωτήματα που τέθηκαν πριν: ποιος είναι ο κοινός χώρος, στον οποίο συντελείται η εκτός πολιτείας ανάπτυξη της κοινωνικής ελευθερίας στις δύο αντιθετικές της μορφές. Είναι αυτός, ακριβώς, ο μη-προσωπικός και μη-πολιτειακός δημόσιος χώρος.

Και, για το κοινωνικό κίνημα, ο κοινός χώρος στον οποίο συντελείται η εκτός πολιτείας ανάπτυξη της κοινωνικής ελευθερίας είναι το μέρος του δημόσιου χώρου στο οποίο, μέσα από τη διαλεκτική του σχέση με τον προσωπικό χώρο και την εναντίωσή του στον πολιτειακό χώρο, αναπτύσσεται η ελευθερία του προσώπου κατ' αντίθεση προς την ελευθερία της αγοράς.

2.6 Ο κοινός χώρος και η αντίθεση των μορφών της κοινωνικής ελευθερίας

Πώς εντάσσεται ο κοινός χώρος στη δυναμική της αντίθεσης των δύο μορφών της κοινωνικής ελευθερίας όπως τις είδαμε παραπάνω ως αντίθεση ανάμεσα στη μορφοστατική ελευθερία της αγοράς και τη μορφογενετική ελευθερία του προσώπου; Κατ' αρχήν και οι δύο πλευρές της αντίθεσης έχουν τον κοινό χώρο ως βάση της αμοιβαίας *επίθεσης στην πολιτεία* ως πυρήνα του υπό κατάρρευση κρατικού καπιταλισμού. Αλλά επίσης —αυτό είναι το κρίσιμο— έχουν την *ανασύνταξη του κοινού χώρου* ως στόχο της επίθεσης στην πολιτεία.

Σε αυτήν ακριβώς την ανασύνταξη του κοινού χώρου σε τόπο ελευθερίας της αγοράς ή τόπο ελευθερίας του προσώπου θεμελιώνεται η αντίθεση ανάμεσα στις δύο μορφές της κοινωνικής ελευθερίας που ορίζει την πολιτική δυναμική της σύγχρονης εποχής.

Ελευθερία της αγοράς

Από την πλευρά που εννοεί την κοινωνική ελευθερία ως ελευθερία της αγοράς, η ανασύνταξη του κοινού χώρου έχει δύο κατευθύνσεις. Πρώτη είναι η *απορρόφηση του κοινωνικού κράτους από την ιδιωτική κοινωνία*: ο αυστηρός περιορισμός της πολιτείας στις νομο-

θετικές, δικαστικές και εκτελεστικές της λειτουργίες: κυβερνητικές, αστυνομικές, στρατιωτικές. Ακολουθεί η λεγόμενη «διακυβέρνηση» δηλαδή η μικτή **ιδιωτική-πολιτική κυβέρνηση** του κράτους, μέσω της οποίας η ιδιωτική εξουσία εντάσσεται άμεσα —όχι μέσω πολιτικών αντιπροσώπων— στον πολιτειακό χώρο.

Η κρατική ολοκλήρωση της σύνθεσης των δύο αυτών κατευθύνσεων είναι η **ανατροπή της αστικής δημοκρατίας από την ολιγαρχία του πλούτου**. Μένοντας στα τρία κατά Αριστοτέλη πολιτεύματα, και τα περάσματα από το ένα στο άλλο, μπορούμε να πούμε ότι αν ο 18^{ος} αιώνας ήταν το πέρασμα από τη **μοναρχία** στη **δημοκρατία**, ο 21^{ος} φαίνεται να είναι το πέρασμα από τη δημοκρατία στην **ολιγαρχία**. Η επιστροφή στις ιστορικές αρχές του κεφάλαιου ολοκληρώνεται πολιτικά κάνοντας ένα ιστορικό άλμα προς τα πίσω. Όπως έλεγε ο Μαρξ, η φεουδαρχική κοινωνία που ανέτρεψε η αστική επανάσταση ήταν μια «κοινωνία των ιδιωτών που είχε άμεσα πολιτικό χαρακτήρα». Η σημερινή κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ολοκληρώνοντας τη σύγχρονη ιστορική της διαδρομή, αναπτύσσεται και πάλι ως *κοινωνία των ιδιωτών που έχει άμεσα πολιτικό χαρακτήρα*.

Ελευθερία του προσώπου

Δύο κατευθύνσεις, επίσης, έχει και η ανασύνταξη του κοινού χώρου από την πλευρά που εννοεί την κοινωνική ελευθερία ως ελευθερία του προσώπου. Θεμελιώδης είναι η **κοινωνική οικονομία**, ως *οικονομία των συνεταιρισμένων παραγωγών* που αναπτύσσεται παράλληλα και κατ' αντίθεση προς την κεφαλαιοκρατική οικονομία. Συνοπτικά, πρόκειται για τη συγκρότηση στον κοινό χώρο, παραγωγικών συνεταιρισμών, δικτύων χρηματικής και μη-χρηματικής ανταλλαγής, οργανισμών κοινωνικής αλληλοβοήθειας και συλλόγων για την κοινωνική ζωή στο σύνολό της με διακριτή αναφορά στη στέγη και τον πολιτισμό. Ακολουθεί, και εδώ, η συγκρότηση των πολιτών στον κοινό χώρο: η **άμεση δημοκρατία**. Θα μιλήσουμε αναλυτικότερα για τις δύο αυτές κατευθύνσεις πιο κάτω.

2.7 Πολιτική ολοκλήρωση της αντίθεσης

Φτάσαμε, έτσι, στην ολοκλήρωση της αντίθεσης, που ορίζει την πολιτική δυναμική της σύγχρονης εποχής και την καθοριστικότητα του κοινού χώρου στη δυναμική αυτή. Είναι η αντίθεση ανάμεσα στην **ολιγαρχία του πλούτου** και την **άμεση δημοκρατία**. Και οι δύο πλευρές της αντίθεσης θεμελιώνονται στον κοινό χώρο —σε δύο *αντιθετικές συγκροτήσεις του κοινού χώρου*: την *αγοραία* συγκρότησή του, η ολιγαρχία του πλούτου· και την *κοινωνική* του συγκρότηση, η άμεση δημοκρατία. Και οι δύο στρέφονται προς την πολιτεία —προς δύο *αντιθετικές χρήσεις του χώρου της πολιτείας*: τη χρήση του ως *πολιτικό όργανο*, η ολιγαρχία του πλούτου· τη χρήση του ως *πεδίο πάλης* για τη θεσμική της συγκρότηση, η άμεση δημοκρατία.

Η συμβολή των κρίσεων

Να δούμε τώρα τι χρειαζόμαστε από την ιστορία για την κατανόηση της σχέσης του κοινού χώρου με την κοινωνική πλευρά της πολιτικής δυναμικής στο σύγχρονο κράτος. Εστιάζουμε στη σημερινή κρίση του κοινωνικού συστήματος. Ας δούμε την ιστορική της θέση, κοιτώντας την ιστορία των οικονομικών κρίσεων από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα ως σήμερα. Από τις πρώτες καταγεγραμμένες κρίσεις είναι η κρίση του 1720 στην Αγγλία συνδεδεμένη με το κρατικό χρέος —όχι χωρίς σημασία γι' αυτά που συμβαίνουν σήμερα. Κοιτώντας, λοιπόν, την ιστορία των κρίσεων από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα ως σήμερα, βλέπουμε την ακόλουθη σημαντική για ό,τι συζητάμε εδώ διαλεκτική των τριών τελευταίων κρίσεων, οι οποίες είναι και οι πρώτες άμεσα παγκόσμιες κρίσεις.

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

3.1 Η κρίση της δεκαετίας του 1930.

Η κρίση που αρχίζει το 1929 στις ΗΠΑ και φτάνει το 1931-33 στην Ευρώπη, είναι η κρίση που γεννήθηκε από την ολοκλήρωση της κεφαλαιοκρατικής παγκοσμιοποίησης στην αρχική της μορφή: τη *διεθνική* σε αντιδιαστολή με την *υπερεθνική* που ακολούθησε. Ο καπιταλισμός, ως οικονομικό σύστημα που περιέρχεται σε κρίση ολοκληρώνοντας τη διεθνή μορφή παγκοσμιοποίησής του, θεμελιώνεται στο ιδιωτικό κεφάλαιο και με την έννοια αυτή είναι **ιδιωτικός καπιταλισμός**. Η κρίση της δεκαετίας του 1930 ήταν κρίση του διεθνικά αναπτυσσόμενου ιδιωτικού καπιταλισμού.

Η έξοδος από την κρίση ανατρέπει τον ιδιωτικό χαρακτήρα κεφαλαιοκρατικού οικονομικού συστήματος. Τη θέση του ιδιωτικού καπιταλισμού παίρνει τώρα ο **κρατικός καπιταλισμός**, στις δύο μορφές του: ως **μεικτός ιδιωτικός-κρατικός** καπιταλισμός, που αναπτύχθηκε στα δυτικά κράτη *«πρόνοιας»*, και ως **καθαρά κρατικός** καπιταλισμός, που αναπτύχθηκε στα ανατολικά κράτη του *«υπαρκτού σοσιαλισμού»*. Κρατάμε τον όρο **κοινωνικό κράτος** για τις μορφές του κράτους που αντιστοιχούν στα δύο αυτά οικονομικά συστήματα του κρατικού καπιταλισμού.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό, για τη συγκριτική κατανόηση της εξόδου από τη σημερινή κρίση, ότι το θεμελιωμένο στον κρατικό καπιταλισμό κοινωνικό κράτος, που γέννησε η πρώτη κρίση, υπήρξε **εθνικό κράτος**: η **κοινωνική πρόνοια** του κράτους αυτού περιορίζονταν σε ένα και μόνο έθνος, ήταν **εθνική πρόνοια**. Και αυτή η εθνικά ορισμένη κοινωνική πρόνοια είχε δύο διαστάσεις: την οικονομική και την ιδεολογική-πολιτική. Στην *οικονομική διάσταση*, τη διάσταση της παραγωγής της κοινωνικής ζωής, ήταν **πρόνοια γενικής απασχόλησης**. Στην *ιδεολογικοπολιτική διάσταση*, τη διάσταση της αναπαραγωγής του κοινωνικού συστήματος, ήταν **πρόνοια κοινωνικής συνοχής** μέσω της σύνθεσης των αναγκαίων για τη διατήρηση της κοινωνικής ανοχής κοινωνικών παροχών και της αποτελεσματικής για τη διατήρηση της κρατικής εξουσίας πολιτικής καταστολής.

3.2 Η κρίση της δεκαετίας του 1970

Είναι η κρίση του κρατικού καπιταλισμού που είχε γεννηθεί από την προηγούμενη κρίση, την κρίση του καθαρά ιδιωτικού καπιταλισμού. Η έξοδος του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού συστήματος από την κρίση του κρατικού καπιταλισμού, απαίτησε την **επιστροφή στις αρχές**. Η ιστορία είχε δείξει ότι ο *κρατικός καπιταλισμός δεν είναι βιώσιμη μορφή του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος*. Και το είχε δείξει αυτό και ως προς τις δύο ιστορικές μορφές του κρατικού καπιταλισμού και του κοινωνικού κράτους που του αντιστοιχεί, όπως είχαν αναδυθεί από την κρίση της δεκαετίας του 1930 και είχαν ολοκληρωθεί μετά τον 2ο παγκόσμιο πόλεμο στους «δύο κόσμους», τον «δυτικό» και τον «ανατολικό».

Την επιστροφή στις αρχές, ως όρο της κεφαλαιοκρατικής εξόδου από την κρίση του κρατικού καπιταλισμού ανέλαβε ο νεοφιλελευθερισμός. Θάτσερ, Ρέιγκαν, Γιέλτσιν, ολοκλήρωσαν στην Αγγλία, την Αμερική και τη Ρωσία ό,τι, με την εποπτεία της Σχολής του Σικάγο, άρχισε ο Πινόσέτ στη Χιλή. Ο ιδιωτικός καπιταλισμός αποκαταστάθηκε παγκόσμια. Αλλά όχι στην αρχική του μορφή σε ό,τι αφορά τον εθνικό του χαρακτήρα. Ο σημερινός **ιδιωτικός καπιταλισμός** δεν είναι **εθνικός**, είναι **υπερεθνικός**. Ανάλογη είναι και η παγκοσμιοποίησή του. Η αρχική παγκοσμιότητα του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, θεμελιωμένη σε έναν **ιμπεριαλιστικό διεθνισμό**, έδωσε τη θέση της σε έναν **μεταϊμπεριαλιστικό υπερεθνισμό**.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί με ιδιαίτερη έμφαση η πολιτειακή διάσταση της παραπάνω μεταβολής, στην οποία αναφερθήκαμε πριν: η *ανατροπή της αστικής δημοκρατίας από την ολιγαρχία του πλούτου*. Στις δύο ως προς το έθνος **μορφές του κεφαλαιοκρατικού οικονομικού συστήματος** αντιστοιχούν δύο **είδη του αστικού κοινοβουλευτικού πολιτεύματος**. Στην **εθνική** μορφή του συστήματος αντιστοιχούν η **αστική δημοκρατία** και, σε συμπληρωματική αντίθεση προς αυτήν, ο **εθνικός ολοκληρωτισμός**, σημαντικά ιστορικά παραδείγματα του οποίου ήταν ο Ιταλικός φασισμός και ο Γερμανικός ναζισμός. Στην **υπερεθνική** μορφή του συστήματος, αντιστοιχεί η **ολιγαρχία του πλούτου**.

Η διαφορά είναι κρίσιμη. Η υπερεθνική ολιγαρχία μπορεί να επιτρέπει και να χρησιμοποιεί εθνικές δημοκρατικές και ολοκληρωτικές αποκλίσεις αλλά όχι ανεξάρτητους εθνικούς πολιτικούς σχηματισμούς: δημοκρατικούς ή ολοκληρωτικούς. Η «εθνική ανεξαρτησία», με κάθε πολιτειακή της εκδοχή, έχει πλέον μια έννοια καθαρά ιδεολογική, χωρίς πολιτικό αντίκρισμα.

3.3 Η κρίση της δεκαετίας του 2010

Η σημερινή κρίση ολοκληρώνει τη διαλεκτική των κρίσεων από την οποία αναδύεται η σύγχρονη παγκόσμια αστική κοινωνία. το ερώτημα τώρα είναι:

— αν η πρώτη κρίση ήταν κρίση του ιδιωτικού κεφαλαίου, η οποία οδήγησε στο κρατικό κεφάλαιο· η επόμενη ήταν κρίση του κρατικού κεφαλαίου, η οποία οδήγησε στην επιστροφή στο ιδιωτικό· και αν η σημερινή κρίση είναι κρίση του ιδιωτικού αυτού κεφαλαίου, μήπως η σημερινή κρίση μας οδηγεί πίσω στο κρατικό κεφάλαιο και το κοινωνικό κράτος που του αντιστοιχεί;

Η απάντηση στο ερώτημα, σύμφωνα με όσα λέγονται εδώ, είναι αρνητική. Η σημερινή κρίση δεν οδηγεί στην αναβίωση του αρχικού κράτους πρόνοιας, για τον λόγο που έδειξε η ιστορία έως σήμερα: ο κρατικός καπιταλισμός δεν είναι βιώσιμη μορφή του κεφαλαιοκρατικού οικονομικού συστήματος. Και κατά μείζονα λόγο σήμερα που ο παγκόσμιος καπιταλισμός δεν αναπτύσσεται πλέον διεθνικά αλλά υπερεθνικά.

Εδώ χρειάζεται να τονιστεί ότι η μη-βιωσιμότητα του κρατικού καπιταλισμού αφορά και τις δύο πλευρές της εσωτερικής στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα κοινωνικής αντίθεσης, καθώς η ιστορική κατάρρευση του κρατικού καπιταλισμού και του κοινωνικού του κράτους συντελέστηκε και στους δύο κόσμους, τον «δυτικό» και τον «ανατολικό», που είχε αναδείξει η κοινωνική αντίθεση.

3.4 Η νέα κρατική πρόνοια

Αλλά το ότι η σημερινή κρίση δεν οδηγεί στην αναβίωση του αρχικού κράτους πρόνοιας, δεν σημαίνει ότι δεν οδηγεί σε μια νέα κρατική πρόνοια —μια νεοφιλελεύθερη κρατική πρόνοια. Το αντίθετο ακριβώς συμβαίνει. Δεν υπάρχει μεγαλύτερο σφάλμα στην κατανόηση του νεοφιλελευθερισμού, ως εκπροσώπου του ιδιωτικού κεφαλαίου, από το να του αποδίδεται η αντίθεση προς το κράτος. Η αντίθεσή του ιδιωτικού κεφαλαίου στρέφεται προς το κρατικό κεφάλαιο και μόνο —την αντίθεση γεννάει ο ανταγωνισμός των δύο κεφαλαίων. Κράτος και κεφαλαιοκρατική οικονομία είναι αδιαχώριστα: το αστικό κράτος είναι η πολιτειακή ολοκλήρωση της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας. Το κεφαλαιοκρατικό σύστημα, λοιπόν, επιστρέφει σήμερα στην κρατική πρόνοια αναγκαστικά, αλλά επιστρέφει με ριζικά διαφορετικό από τον προηγούμενο τρόπο ως προς τον χαρακτήρα της πρόνοιας. Και η διαφορά ανάμεσα στα δύο κράτη πρόνοιας είναι θεμελιώδης. Οι δύο κρατικές πρόνοιες έχουν, συνοπτικά, τον ακόλουθο χαρακτήρα.

Από την αρχική κρίση αναδύθηκε το **εθνικό κράτος κοινωνικής πρόνοιας για τη γενική απασχόληση και την κοινωνική συνοχή**. Από τη σημερινή κρίση αναδύεται ένα **παγκόσμιο κρατικό σύστημα οικονομικής-πολιτικής πρόνοιας για τη βιώσιμη εκμετάλλευση και την κοινωνική καταστολή**.

Εδώ έχει τη θέση της μια σημείωση για τη μορφή της καταστολής στις δύο εκδοχές της πρόνοιας: την **πολιτική καταστολή** στο πλαίσιο του κράτους της κοινωνικής πρόνοιας, και την **κοινωνική καταστολή** στο πλαίσιο του παγκόσμιου κρατικού συστήματος οικονομικής-πολιτικής πρόνοιας. Η δεύτερη μορφή καταστολής εμπεριέχει σε κλιμάκωση την πρώτη. Ό,τι χάνεται σε κοινωνική πρόνοια, συμπληρώνεται με την καταστολή.

Συμπέρασμα

Τώρα φαίνεται τι χρειαζόμαστε από την ιστορία για την κατανόηση της σχέσης του κοινού χώρου με την κοινωνική πλευρά της πολιτικής δυναμικής στο σύγχρονο κράτος στην αντίθεσή της με την αγοραία πλευρά. Σύμφωνα με την παραπάνω ιστορική γνώση, ούτε και για το κοινωνικό κίνημα η σημερινή κρίση οδηγεί στην αναβίωση του κράτους της δεκαετίας του 1930. Η έξοδος από την κρίση από την πλευρά του κοινωνικού κινήματος σήμερα είναι η **κοινωνική οικονομία** και η **άμεση δημοκρατία** στη συνθετική τους ενότητα ως σχέσεις στον κοινό χώρο. Είναι η οικονομική-πολιτική *ανασύνταξη του κοινού χώρου που αναλαμβάνει πρωτογενώς την κοινωνική πρόνοια*, δεν είναι η αναβίωση του κράτους πρόνοιας.

Τίθεται έτσι το ερώτημα του κοινωνικού συστήματος στο οποίο οδήγησε η διαλεκτική των κρίσεων. Και η θέση της δημοκρατίας στην πολιτική διάσταση του συστήματος αυτού.

4

ΒΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

4.1 Βιοπολιτική και βιομηχανική παραγωγή.

Στο κείμενο για το κοινό και τη δημοκρατία, στο βιβλίο 3 και 1 κείμενα Δ.Κωτσάκης εκδόσεις των συναδέλφων, χρησιμοποιώ τον πολυσχιδή όρο «βιοπολιτική παραγωγή» για να αναφερθώ στη σημερινή οικονομική παραγωγή της κοινωνικής ζωής στην άμεση σύνδεσή της με την ιδεολογική-πολιτική αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος. Συγκεκριμένα, ως **βιοπολιτική παραγωγή** αναφέρονται τα ακόλουθα: (α) η με κάθε τρόπο, μηχανικό ή άλλο, **οικονομική παραγωγή** της ολότητας των αντικειμένων της κοινωνικής ζωής, υλικών και πνευματικών (β) η σε σύνθεση με την οικονομική παραγωγή της κοινωνικής ζωής **ιδεολογική αναπαραγωγή των κοινωνικών υποκειμένων** μέσω των οικογενειακών, εκπαιδευτικών, θεραπευτικών κ.α. κοινωνικών θεσμών (γ) η οικονομικά και ιδεολογικά θεμελιωμένη **πολιτική αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων**, μέσω των πολιτειακών θεσμών της νομοθετικής, εκτελεστικής και δικαστικής κρατικής εξουσίας.

Το ιστορικά κρίσιμο είναι η διττή σύνθεση που επιτελείται από τη βιοπολιτική παραγωγή.

— Πρώτα είναι η οικονομική σύνθεση της «υλικής» με την «πνευματική» παραγωγή της κοινωνικής ζωής, η οποία οδηγεί στην υπέρβαση της διάκρισης του *εργάτη* (της «υλικής» παραγωγής) από τον *διανοούμενο* (της «πνευματικής» παραγωγής). Η σύνθεση αυτή είχε ως τεχνολογική προϋπόθεση τη συμπλήρωση των *υλικών μηχανών ενέργειας*, με τις *πνευματικές μηχανές πληροφορίας* —το πέρασμα στη λεγόμενη «δεύτερη βιομηχανική επανάσταση».

— Ακολουθεί η σύνθεση της οικονομικής παραγωγής της κοινωνικής ζωής και της ιδεολογικής-πολιτικής αναπαραγωγής του κοινωνικού συστήματος.

Η κατά τα παραπάνω διττή σύνθεση αποτελεί τη βάση υπέρβασης της διάκρισης ανάμεσα στο ιδιωτικό και το πολιτικό, στην οποία θεμελιώθηκε η αστική αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Και είναι αυτή η υπέρβαση που οδηγεί αφενός στην **ολιγαρχία του πλούτου**, όπως είδαμε πριν, και αφετέρου στην αντίθετη προς αυτήν **άμεση δημοκρατία**, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Με την έννοια που έχει εδώ ο όρος, η **βιοπολιτική παραγωγή** διακρίνεται από τη **βιομηχανική παραγωγή** που αποτελεί σήμερα ένα μόνο μέρος της και, μάλιστα, όχι το κύριο μέρος. Το κύριο μέρος της βιοπολιτικής παραγωγής γενικά είναι η σύνδεση της παραγωγής της κοινωνικής ζωής με την αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος, για την οποία καθοριστική είναι η «πνευματική» —σε αντιδιαστολή με την «υλική»— παραγωγή της κοινωνικής ζωής.

4.2 Κοινωνικός και βιομηχανικός εργάτης.

Η επιστροφή του σημερινού **κοινωνικού κινήματος** στις αρχές του **εργατικού κινήματος**, δεν είναι επιστροφή στην κεντρική θέση του βιομηχανικού εργάτη στο κοινωνικό κίνημα. Αντίθετα, είναι η υπέρβαση της θέσης αυτής. Την υπέρβαση ορίζει το πέρασμα από τον **βιομηχανικό εργάτη** στον **κοινωνικό εργάτη**: κοινωνικός εργάτης είναι το υποκείμενο των γενικών ικανοτήτων της βιοπολιτικής παραγωγής, ενώ βιομηχανικός εργάτης είναι το υποκείμενο των ιδιαίτερων ικανοτήτων της βιομηχανικής παραγωγής. *Ο κοινωνικός εργάτης είναι το υποκείμενο του αξιακού συστήματος της ελευθερίας του προσώπου.*

Τι ακριβώς είναι ο κοινωνικός εργάτης; Συνδεδεμένοι με τη σκέψη του Μαρξ, (όπως αναπτύσσεται στο κείμενο για την αλλοτρίωση και τον κομμουνισμό στα 3 και 1 κείμενα) μπορούμε να πούμε ότι **κοινωνικός εργάτης** είναι ο φορέας των ικανοτήτων της βιοπολιτικής παραγωγής —των συνθετικών ικανοτήτων παραγωγής της κοινωνικής ζωής και αναπαραγωγής του κοινωνικού συστήματος— ο οποίος, με τα λόγια των Μαρξ-Ένγκελς του 1845, «είναι αποκομμένος από το κεφάλαιο ή ακόμα και από την ελάχιστη ικανοποίηση των αναγκών του, βρίσκεται, ως συνέπεια του ανταγωνισμού, σε μια εντελώς επισφαλή θέση, την όχι παροδική απώλεια της εργασίας ως ασφαλούς πηγής ζωής». Μπορούμε να κατανοήσουμε τον σημερινό εργάτη με τα λόγια του 1845; Προφανώς, βλέποντας τα όσα συμβαίνουν κατά τη σημερινή κρίση. Αλλά με δύο προϋποθέσεις.

Πρώτον, θεμελιώνουμε τον ορισμό του εργάτη στη θέση ότι ο εργάτης ως τάξη —με τα λόγια των Μαρξ-Ένγκελς πάλι— «μπορεί να υπάρχει μόνο παγκόσμια ιστορικά (...) και η δραστηριότητά του μπορεί να έχει μόνο παγκόσμια-ιστορική ύπαρξη». Και τονίζουμε την ιδιαίτερη ιστορική σημασία που έχει για το σημερινό κοινωνικό κίνημα η επιστροφή στις αρχές του εργατικού κινήματος, η πρώτη από τις οποίες είναι ο οικουμενικός χαρακτήρας της εργατικής τάξης σε αντιπαράθεση με τον εθνικό χαρακτήρα της, που αποτελεί ιδεολογική αρχή του κράτους-έθνους. Η επιστροφή στην **αρχή της οικουμενικότητας** της εργατικής τάξης συνδέεται με το πέρασμα από το ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού —το τελευταίο στάδιο του καπιταλισμού στην εποχή του κράτους-έθνους— στο σημερινό **μεταϊμπεριαλιστικό στάδιο του υπερεθνικού καπιταλισμού**.

Η δεύτερη προϋπόθεση της κατανόησης του σημερινού εργάτη με τον ορισμό του 1845 είναι η ολοκλήρωση του ορισμού αυτού με τη θέση ότι, ως τάξη της βιοπολιτικής παραγωγής, η **τάξη των κοινωνικών εργατών** είναι *αδιαίρετα οικονομικό και ιδεολογικο-πολιτικό σώμα*, σε αντιδιαστολή με την **τάξη των βιομηχανικών εργατών** που διακρίθηκε ως οικονομικό σώμα σε «τάξη καθεαυτήν» και, ως ιδεολογικό-πολιτικό σώμα σε «τάξη για τον

εαυτό της». Θα δούμε αμέσως, εξετάζοντας την άμεση δημοκρατία, το νόημα και τις συνέπειες της διαφοράς αυτής.

4.3 Άμεση δημοκρατία και κοινωνική οικονομία

Άμεση Δημοκρατία

Στην επίσημη πολιτική συζήτηση, ο όρος «άμεση δημοκρατία» αναφέρεται συνήθως σε μια εκδοχή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, κατά την οποία οι πολιτικοί αντιπρόσωποι βρίσκονται σε άμεση σχέση με τους πολίτες μέσω του δημοψηφίσματος και της συμμετοχής των πολιτών στην άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας. Η έννοια της άμεσης δημοκρατίας εδώ είναι διαφορετική: **άμεση δημοκρατία** είναι η **δημοκρατία των προσώπων** σε αντιδιαστολή με την **αντιπροσωπευτική δημοκρατία**.

Κρίσιμο για την άμεση δημοκρατία είναι το πέρασμα από τη βιομηχανική στη βιοπολιτική παραγωγή και η συνακόλουθη υπέρβαση της ιδεολογικής διάκρισης ανάμεσα στην *«εργατική τάξη καθεαυτήν»* και στην τάξη *«για τον εαυτό της»* —της ιδεολογικής διάκρισης που καθιστούσε κενή νοήματος την άμεση δημοκρατία.

Στην ιδεολογική αυτή διάκριση, οι «ορθόδοξοι Μαρξιστές», με την καθοδήγηση των Κάουτσκι και Λένιν, θεμελίωσαν τη θεωρία του εργατικού κόμματος. Κατά τον «ορθόδοξο Μαρξισμό», οι κομματικοί ηγέτες της εργατικής τάξης δεν είναι απλά οι κατά την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, αστική ή σοβιετική, απαιτούμενοι πολιτικοί αντιπρόσωποί της. Είναι εκείνοι χωρίς τους οποίους η εργατική τάξη δεν υπάρχει ως «τάξη για τον εαυτό της» —παραμένει *αντικείμενο της ιστορίας* δεν συγκροτείται σε υποκείμενό της. Ως «τάξη καθεαυτήν» μπορεί να είναι μόνο οικονομικά «αυθόρμητη», δεν μπορεί να είναι πολιτικά «συνειδητή». Η ταξική συνείδηση, που συγκροτεί την τάξη ως *υποκείμενο της ιστορίας* είναι έργο της κομματικής ηγεσίας. Η **άμεση δημοκρατία**, κενή νοήματος, δίνει εδώ τη θέση της στον **δημοκρατικό συγκεντρωτισμό**.

Η κοινωνική βάση της παραπάνω ιδεολογικής θέσης χάνεται με την εξέλιξη της παραγωγής-αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής σε βιοπολιτική και τη γέννηση του κοινωνικού εργάτη. Ο **κοινωνικός εργάτης** είναι κατά ενιαίο και αδιαίρετο τρόπο υποκείμενο της οικονομικής, ιδεολογικής και πολιτικής ζωής. Δεν έχει κοινωνική βάση σήμερα η σκέψη ότι η εργατική τάξη υπάρχει μόνο «αυθόρμητα» ως «τάξη καθεαυτήν» και ότι χρειάζεται κάποια διαμεσολάβηση, κομματική ή άλλη, για να αποκτήσει «συνείδηση» και να συγκροτηθεί σε «τάξη για τον εαυτό της». Κατά την ιδεολογία που αντιστοιχεί στον κοινωνικό εργάτη, είναι «εργάτης» και «διανοούμενος» αδιαίρετα, μετέχει «αυθόρμητα» και «συνειδητά» σε όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής, οικονομικής, ιδεολογικής και πολιτικής, και συνεπώς μπορεί να μετέχει **αυτοπροσώπως** —όχι μέσω *αντιπροσώπων*— στην **άμεση δημοκρατία** ορίζοντας, όπου χρειάζεται, τους **εκπροσώπους** του.

Κοινωνική Οικονομία

Περνώντας από τον ιδεολογικό-πολιτικό χώρο, τον δευτερογενή χώρο αναπαραγωγής του κοινωνικού συστήματος, στον οικονομικό χώρο, τον πρωτογενή χώρο παραγωγής της κοινωνικής ζωής, βλέπουμε ότι η **άμεση δημοκρατία** συνδέεται με την **κοινωνική οικονομία** που αναπτύσσεται σε *αντίθεση* αλλά —αυτό είναι το κρίσιμο σήμερα— και *παράλληλα* με την **οικονομία του κεφάλαιου**. Στο ισχύον θεσμικό πλαίσιο, η κοινωνική οικονομία έχει τρεις τομείς παραγωγής της κοινωνικής ζωής, δύο τομείς ανταλλαγής των προϊόντων της παραγωγής, και έναν πιστωτικό τομέα.

Ο πρώτος και θεμελιώδης τομέας είναι οι **Παραγωγικοί Συνεταιρισμοί**. Η κοινωνική οικονομία είναι κατ' αρχήν η οικονομία των συνεταιρισμένων παραγωγών. Μια παρατήρηση ως προς την έννοια του συνεταιρισμού, αναγκαία με δεδομένη την τρέχουσα —εκφυλιστική ως προς την ιστορικά αρχική— χρήση του όρου. Ο *εργατικός συνεταιρισμός*, απέναντι στην *αστική εταιρεία*, δεν είναι μια εναλλακτική μορφή ατομικής ιδιοκτησίας, είναι μια μορφή σύμπραξης αναπτυσσόμενη θεσμικά σε μια δυναμική υπέρβασης της ατομικής ιδιοκτησίας.

Ακολουθούν: οι **Οργανισμοί Κοινωνικής Αλληλοβοήθειας** σε θέματα κοινωνικής πρόνοιας, όπου εμπεριέχεται η υγεία, και οι **Κοινωνικοί Σύλλογοι** στους τομείς της στέγης, και του πολιτισμού, στον οποίο εμπεριέχεται η παιδεία, ο αθλητισμός, οι καλές τέχνες και ό, τι ολοκληρώνει την έννοια του τρόπου επικοινωνίας με τον οποίο συγκροτείται η κοινωνία σε σώμα.

Ως προς την **ανταλλαγή** των προϊόντων της παραγωγής στις παραπάνω διαιρέσεις της, η κοινωνική οικονομία έχει δύο τομείς: του **χρήματος** και της **δωρεάς**, τον τομέα των χρηματικών και μη-χρηματικών ανταλλαγών. Όπου οι χρηματικές ανταλλαγές γίνονται με τις ακόλουθες μορφές του χρήματος: (α1) το χρήμα στην πληρότητα των λειτουργιών του ως φορέας της ανταλλακτικής αξίας και μέσο παραγωγής της (τόκος), (α2) το χρήμα ως φορέας αλλά όχι μέσο παραγωγής της ανταλλακτικής αξίας και (β) το χρήμα-χρόνος κατά το οποίο οι ισόχρονες εργασίες είναι ισότιμες. Ας πούμε **αγοραίο** το χρήμα στις δύο σχετικές με την ανταλλακτική αξία μορφές του και **κοινωνικό** το χρήμα στην μορφή του χρόνου.

Τέλος, στο πλαίσιο του χρηματικού τομέα της ανταλλαγής αναπτύσσεται το **πιστωτικό σύστημα** της κοινωνικής οικονομίας, το οποίο λειτουργεί κυρίως με την κοινωνική μορφή του χρήματος και οριακά μόνο, προκειμένου να πραγματοποιθούν οι αναγκαίες συνδέσεις με την αγορά, λειτουργεί με την αγοραία του μορφή.

Μια παρατήρηση που έχει ιδιαίτερη σημασία ως προς την επιστροφή στις αρχές, την οποία θα δούμε αμέσως μετά. Η διαφορά των δύο μορφών του χρήματος, όπως παρουσιάστηκαν παραπάνω, υπάρχει στη βάση της ταυτότητάς τους. Η ανταλλακτική αξία των προϊόντων της παραγωγής, σύμφωνα με τη θεωρία της αξίας του Μαρξ, είναι ο *κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας* που εμπεριέχει η παραγωγή τους. Η διαφορά της αγοραίας από την κοινωνική μορφή του χρήματος ως φορέα της ανταλλακτικής αξίας έγκειται στο τι ορίζει την κοινωνική αναγκαιότητα του χρόνου: η *αγορά* στο αγοραίο χρήμα, η *κοινότητα της ανταλλαγής* στο κοινωνικό χρήμα.

4.4 Επιστροφή στις αρχές: η κοινωνική αρμονία.

Μιλήσαμε για την επιστροφή του κεφάλαιου στις ιστορικές του αρχές ως αποτέλεσμα της κρίσης της δεκαετίας του 1970. Η επιστροφή αυτή δεν είναι μονομερής —δεν μπορεί να είναι μονομερής στην ταξικά διχασμένη αστική κοινωνία. Στην επιστροφή στις αρχές του ενός μέρους, αντιπαρατίθεται η επιστροφή στις αρχές του άλλου. Μένει να δούμε σε τι συνίσταται η επιστροφή αυτή. Η **επιστροφή στις αρχές** είναι η κοινωνικά αντιφατική **ανάκτηση των όρων της κοινωνικής αρμονίας**, που αντιστοιχεί στο κάθε μέρος της διχασμένης κοινωνίας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο συγκροτούνται δύο **αξιακά συστήματα**.

— Σύμφωνα με το **αξιακό σύστημα της κρατικής εξουσίας**, η κοινωνική αρμονία *επιβάλλεται ως αρμονία της ελεύθερης αγοράς* με δύο διακεκριμένους αλλά συμπληρωματικούς τρόπους: οικονομικά, από το **αόρατο χέρι της αγοράς**, με τον **ατομικό ανταγωνισμό**· και πολιτικά, από το **ορατό χέρι του κράτους**, με την **κρατική καταστολή**.

— Σύμφωνα με το **αξιακό σύστημα της ανθρώπινης επικοινωνίας**, η κοινωνική αρμονία αναδύεται ως αρμονία των ελεύθερων προσώπων με έναν αντιθετικό προς τους δύο προηγούμενους ενιαίο κοινωνικό τρόπο, που αναπτύσσεται πέραν της οικονομίας και της πολιτικής: τη **συλλογική αλληλεγγύη** που θεμελιώνει την **ελευθερία του προσώπου**.

Οι δύο κατευθύνσεις της κοινωνικής αρμονίας δεν είναι ιστορικά ισότιμες, καθώς διακρίνονται ως προς τον τρόπο του καθορισμού τους.

— Η **αρμονία της ελεύθερης αγοράς** καθορίζεται από την **κρατική εξουσία** διακρινόμενη σε **ιδιωτική** και **πολιτική** εξουσία, όπως προκύπτει από τη διαίρεση της κρατικά συγκροτημένης κοινωνίας σε ιδιωτική και πολιτική κοινωνία. Η κατεύθυνση αυτή περιορίζεται ιστορικά στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία.

— Η **αρμονία των ελεύθερων προσώπων** καθορίζεται από την **ανθρώπινη επικοινωνία** και υπερβαίνει τη διάκριση της κοινωνίας σε ιδιωτική και πολιτική. Η κατεύθυνση αυτή προηγείται ιστορικά της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, τη διαπερνά και την υπερβαίνει. Και είναι, όπως αντιστοιχεί στην ελευθερία του προσώπου, **μια κατεύθυνση με ιστορικά μεταβαλλόμενο κοινωνικό χαρακτήρα**.

Η ανισοτιμία των δύο κατευθύνσεων της κοινωνικής αρμονίας είναι η δύναμη της κατεύθυνσης της ελευθερίας των προσώπων έναντι της ελευθερίας της αγοράς. Καθώς ο επικοινωνιακός καθορισμός δεν είναι μόνο βασικότερος του εξουσιαστικού καθορισμού εν γένει αλλά και ιστορικά ευρύτερος του συγκεκριμένου κεφαλαιοκρατικού εξουσιαστικού καθορισμού.

4.5 Οι διαστάσεις του δικαίου και της ηθικής.

Φαίνονται καθαρά οι πέραν της πολιτικής αξιακές διαστάσεις της κοινωνικής εξόδου από τη σημερινή κρίση από την πλευρά του κοινωνικού κινήματος: οι διαστάσεις του δικαίου και της ηθικής. Η **θεμελιωμένη στη συλλογική αλληλεγγύη ελευθερία του προσώπου** είναι μια κατεύθυνση **δικαίου** ως προς το **περιέχον κοινωνικό σύστημα**, που ορίζει τη συλλογική αλληλεγγύη, και **ηθικής** ως προς τα **περιεχόμενα ψυχικά συστήματα**, που ορίζουν την ελευθερία του προσώπου.

Οι διαστάσεις αυτές αναπτύσσονται στο ψυχικό-κοινωνικό συνεχές της ανθρώπινης ζωής. Συνθέτουν την **προσωπική** με τη **δημόσια** ζωή και, στο ιστορικό πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, συνθέτουν τις **οικονομικές** με τις **ιδεολογικές** και **πολιτικές** διεργασίες της δημόσιας ζωής υπερβαίνοντας τη διάκρισή τους. Επιστρέφοντας στις αρχές, συναντάμε την ελευθερία του προσώπου ως κατεύθυνση της κοινωνικής ελευθερίας σε ό,τι οι Μαρξ και Έγκελς αναφέρονται στη **Γερμανική ιδεολογία** με τον όρο «κομμουνισμός»: «Ο **κομμουνισμός** δεν είναι για μας μια κατάσταση που πρέπει να εγκατασταθεί, ένα ιδανικό προς το οποίο θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα. Ονομάζουμε κομμουνισμό την πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση. Οι συνθήκες αυτής της κίνησης είναι αποτέλεσμα των σημερινών προϋποθέσεων.»

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ελευθερία του προσώπου

Στα δύο αξιακά συστήματα που είδαμε παραπάνω η **κοινωνική ελευθερία** αναπτύσσεται σε δύο διαφορετικές κατευθύνσεις. Στο **αξιακό σύστημα της κρατικής εξουσίας**, η κατεύθυνση είναι: **ατομική ελευθερία** ως **στοιχείο της ελευθερίας της αγοράς**. Στο **αξιακό σύστημα της ανθρώπινης επικοινωνίας**, η κατεύθυνση είναι: **ελευθερία του προσώπου** ως **στοιχείο της κοινωνικής ελευθερίας**. Οι δύο κατευθύνσεις διακρίνονται ουσιαστικά.

Η *ατομική ελευθερία*, εξουσιαστικά θεμελιωμένη στην *ιδιοκτησία*, ορίζει τον **ανταγωνισμό**. Η *ελευθερία του προσώπου*, επικοινωνιακά θεμελιωμένη στη *συλλογικότητα*, ορίζει την **αλληλεγγύη**.

Σε ό,τι λέγεται εδώ, ελευθερία είναι η αναίρεση της κοινωνικής αναγκαιότητας. Και η αναίρεση της κοινωνικής αναγκαιότητας δεν μπορεί να είναι ατομική. Ελευθερία του προσώπου είναι η κοινωνική ελευθερία που συγκροτεί το κοινωνικό υποκείμενο σε πρόσωπο, μέσω της ελεύθερης συνάντησής του με τους άλλους: *πρόσωπο είναι το υποκείμενο ως τόπος της ελευθερίας* όπως ειπώθηκε στην αρχή.

Το ψυχικό-κοινωνικό συνεχές του χώρου

Μιλώντας στην αρχή για τη θεωρητική προσέγγιση της κοινωνικής ελευθερίας από την οπτική της ελευθερίας του προσώπου, χρησιμοποίησα τον όρο **πραξιακή προσέγγιση** για να αναφερθώ σε μια προσέγγιση θεμελιωμένη στη σκέψη του Μαρξ, σε διάσταση με την Μαρξιστική «ορθοδοξία». Συνοψίζω την πραξιακή προσέγγιση όπως την παρουσίασα:

- Συμφωνία με τη Σχολή της Φρανκφούρτης για τη σύνθεση ψυχικού-κοινωνικού, αλλά διαφωνία με την πρώτη γενιά της Σχολής ως προς την *ψυχοδυναμική κατεύθυνση* της σύνθεσης.
- Πέρασμα, μέσω του Χάμπερμας, στην θεωρία της επικοινωνίας και επιλογή του Μπέιτσον ως κύριου συνομιλητή του Μαρξ στην *επικοινωνιακή κατεύθυνση* της σύνθεσης ψυχικού-κοινωνικού.
- Κριτική στην κατά τον Λούμαν συστημική εκδοχή της επικοινωνιακής σύνθεσης μέσω της αναγωγής των κοινωνικών σχέσεων στις σχέσεις επικοινωνίας και πρόταση μιας μη-αναγωγικής σύνδεσης του κοινωνικού με το επικοινωνιακό.
- Μέσα από την πρόταση αυτή, συνάντηση με τον Βιγκότσκι ως προς την κοινωνική αρχή της ανθρώπινης νοημοσύνης και τον Μπαχτίν ως προς τη διαλογικότητα.

Το αποτέλεσμα είναι μια θεώρηση του *ψυχικού-κοινωνικού συνεχούς του χώρου* (της αδιάσπαστης ενότητας του ψυχικού με τον κοινωνικό χώρο της ανθρώπινης ζωής) κατά την οποία η **ενδοπροσωπική επικοινωνία** του **Εγώ** με τον **Εαυτό** συνδέεται με την **διαπροσωπική επικοινωνία** του **Εγώ-Εαυτού** με τον **Άλλο**. Η **κοινωνική σχέση** ορίζεται έτσι ως *σχέση προσώπων*, διακρινόμενη από τη **σχέση επικοινωνίας** που είναι *σχέση πράξεων*. Και η μη-αναγωγική σύνδεση του κοινωνικού με το επικοινωνιακό στο ψυχικό-κοινωνικό συνεχές του χώρου συνίσταται στην ανάδυση των κοινωνικών σχέσεων από τις σχέσεις επικοινωνίας και, κυκλικά, την πραγμάτωσή τους σε αυτές.

Προσωπικές και κοινωνικές σχέσεις

Στο θεωρητικό αυτό πλαίσιο κάθε **κοινωνική σχέση** είναι μεν *σχέση προσώπων* αλλά δεν είναι **προσωπική σχέση** με την έννοια που έχει ο όρος στο τετραμερές του χώρου, όπου οι προσωπικές σχέσεις, ως κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στον προσωπικό χώρο, διακρίνονται από τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στον δημόσιο χώρο, συλλογικό και πολιτικό. Και τι είναι η προσωπική σχέση με αυτήν την έννοια;

Προσωπική σχέση είναι η κοινωνική σχέση κατά την οποία ο Άλλος γίνεται, σύμφωνα με τον Μπαχτίν, κατανοητός ως άλλο-Εγώ. Το θεμέλιο της προσωπικής σχέσης είναι η διαλογική σχέση **Εγώ-Εσύ**, όπου το «Εσύ» είναι η αναφορά του **Εγώ** στο άλλο-Εγώ.

Οι προσωπικές σχέσεις αναπτύσσονται ως **πλέγμα δικτύων** στο σύνολο του κοινωνικού χώρου. Δηλαδή, προσωπικές σχέσεις δεν υπάρχουν μόνο στον προσωπικό χώρο (που φέρει το

όνομά τους). Δίκτυα προσωπικών σχέσεων διαπερνούν τον συλλογικό χώρο και τον πολιτικό χώρο. Η διαφορά (εξ ου και το όνομα) είναι ότι ο προσωπικός χώρος συγκροτείται αποκλειστικά από προσωπικές σχέσεις ενώ οι άλλοι δύο, ο συλλογικός και ο πολιτικό χώρος, *θεμελιώνονται* σε μη-προσωπικές σχέσεις τις οποίες συμπληρώνουν, για την ακρίβεια *ολοκληρώνουν*, οι προσωπικές σχέσεις.

Καταληκτικό σχόλιο

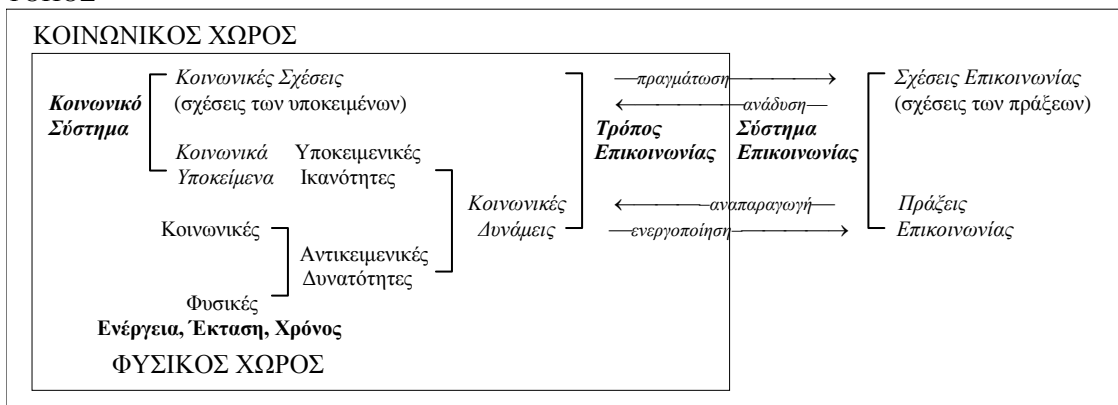
Οι κεντρικές έννοιες στα όσα λέγονται εδώ είναι η **πράξη**, το **πρόσωπο** και η **ελευθερία**, με την Επικούρεια έννοια της αναίρεσης της αναγκαιότητας. Η πράξη διακρίνεται από τη δράση: η δράση ολοκληρώνεται σε πράξη. Το πρόσωπο διακρίνεται από το υποκείμενο: το υποκείμενο συγκροτείται σε πρόσωπο. Και η ελευθερία είναι αυτό που κάνει τις διακρίσεις: *πράξη είναι η ανθρώπινη ενέργεια της ελευθερίας, πρόσωπο είναι ο άνθρωπος ως τόπος της ελευθερίας.*

Ως προς την πολιτική δυναμική του σύγχρονου κοινωνικού χώρου —το σύγχρονο αναφέρεται στη μετά την δεκαετία του 1970 ιστορική περίοδο— οι κεντρικές έννοιες είναι η **ελευθερία του προσώπου**, σε αντιδιαστολή με την **ατομική ελευθερία**, και η **δημοκρατία των προσώπων**, η αναφερόμενη ως *άμεση δημοκρατία*, σε αντιδιαστολή με την καταρρέουσα **αντιπροσωπευτική δημοκρατία** και την αναδυόμενη **ολιγαρχία του πλούτου**.

Όσοι είναι σε επαφή με τα αναπτυσσόμενα σχήματα της **οικονομικής και πολιτικής δημοκρατίας των προσώπων** —της κοινωνικής οικονομίας και της άμεσης δημοκρατίας κατά την κοινή γλώσσα— γνωρίζουν βιωματικά, αν όχι θεωρητικά, τη κεντρικότητα του δικτύου των προσωπικών σχέσεων στον χώρο των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων. Το σύνθημα του '68 είναι επίκαιρο: «Το προσωπικό είναι πολιτικό, το πολιτικό είναι προσωπικό».

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΤΟΠΟΣ

ΤΟΠΟΣ

Κοινωνικός χώρος

- Το κοινωνικό σύστημα και οι δυνάμεις πραγμάτωσης των σχέσεών του
- Ο τρόπος επικοινωνίας και τα επικοινωνούντα υποκείμενα

Φυσικός Χώρος

- Η ολότητα των φυσικών δυνατοτήτων του κοινωνικού χώρου.

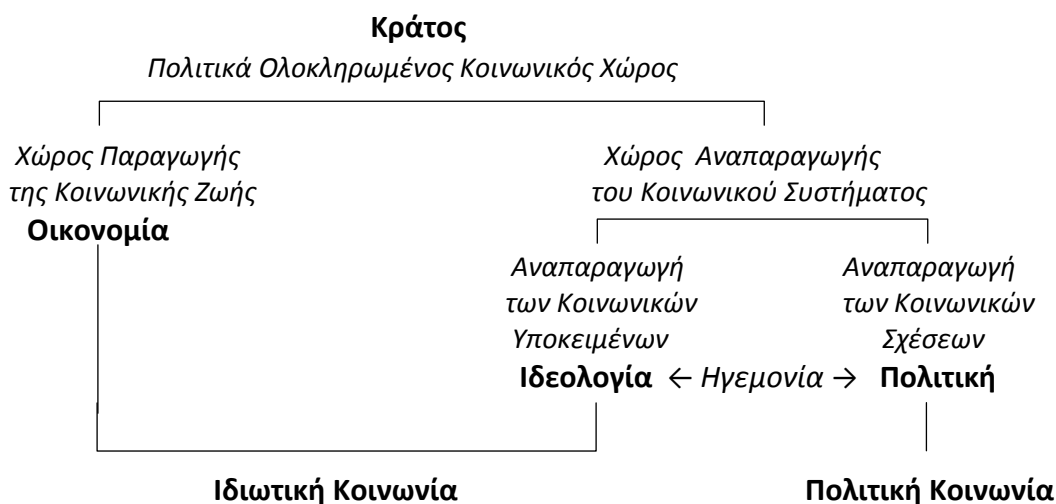
Τόπος

- Πραγματωμένος κοινωνικός χώρος = βιωμένος φυσικός χώρος

(Ο κοινωνικός χώρος και το σύστημα επικοινωνίας με το οποίο πραγματώνονται οι σχέσεις και αναπαράγονται οι δυνάμεις του αναπτυσσόμενου σε αυτόν τον χώρο τρόπου επικοινωνίας.)

ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

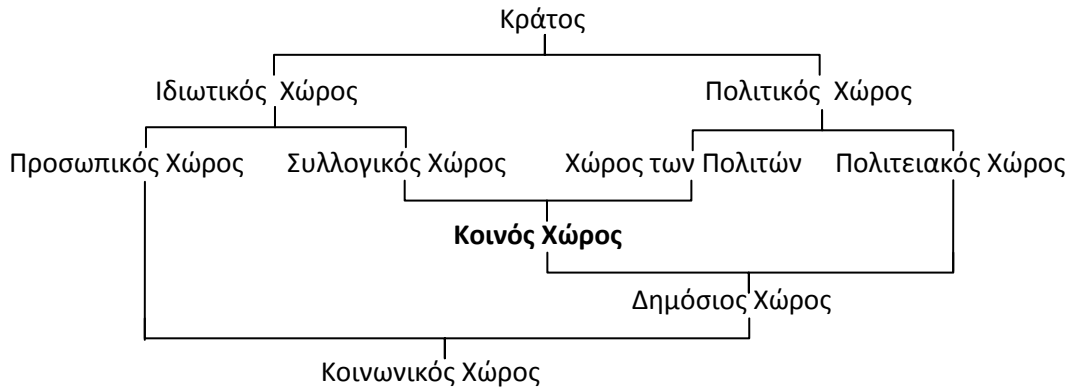
Το κράτος ως ενότητα ιδιωτικής κοινωνίας και πολιτικής κοινωνίας

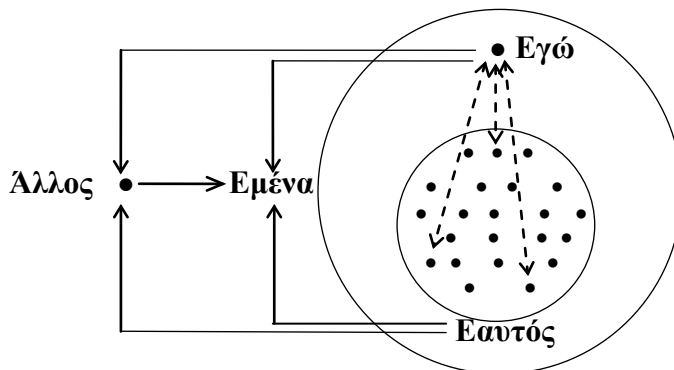
ΤΟ ΤΕΤΡΑΜΕΡΕΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

- I. Η διαλεκτική της επικοινωνίας
  - Κοινωνικός χώρος: Προσωπικός χώρος / Δημόσιος χώρος
- II. Η διαλεκτική της εξουσίας
  - Κράτος: Ιδιωτικός χώρος / Πολιτικός χώρος

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Το συνεχές ψυχικού-κοινωνικού χώρου ενός υποκειμένου ως προς ένα άλλο υποκείμενο

Χώρος

1. Σχέσεις
2. Συσχετιζόμενα
3. Δυνάμεις συσχετισμού

Κοινωνικός χώρος (έξω)

Συσχετιζόμενα: κοινωνικά υποκείμενα συγκροτημένα σε πρόσωπα

Ψυχικός χώρος (μέσα)

Συσχετιζόμενα: μέρη του κοινωνικού υποκειμένου συγκροτημένα σε εσωτερικά πρόσωπα

— **Εγώ:** το μέρος του Υποκειμένου μέσω του οποίου το Υποκείμενο συγκροτείται σε πρόσωπο, ο ενδοϋποκειμενικός τόπος της ανθρώπινης ελευθερίας.

— **Εαυτός:** το συμπληρωματικό προς το Εγώ μέρος του Υποκειμένου, ως κοινότητα εσωτερικών προσώπων.

— **Εμένα:** η παθητική ενότητα του Εγώ με τον Εαυτό, μέσω της οποίας το υποκείμενο υπάρχει ως ολότητα (το υποκείμενο δεν «εκπροσωπείται», είναι ενεργό μέσω του Εγώ και των προσώπων του Εαυτού διακεκριμένα).